
ARTYKUŁY

„Studia Pastoralne” 2018, nr 14, s. 71–85

Ks. Robert Tyrała

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie¹

NOWA INSTRUKCJA KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI O MUZYCE KOŚCIELNEJ (2017)

Na posiedzeniu Konferencji Episkopatu Polski w Lublinie 14 października 2017 roku została przyjęta nowa instrukcja o muzyce kościelnej². Rozpoczyna się ważny czas jej wprowadzania w poszczególnych diecezjach w Polsce. Dla przypomnienia trzeba zaznaczyć, że poprzednia i zarazem pierwsza *Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II* została wydana w 1979 roku³, jako efekt soborowej odnowy liturgii, a w niej muzyki. Dziś, z perspektywy czasu, można stwierdzić, że wskazówki zawarte w tym dokumencie sprawdziły się bardzo dobrze, chociaż niektóre jego wytyczne nie były w pełni przestrzegane, a inne się zdezaktualizowały.

Nowa *Instrukcja Konferencji Episkopatu Polski o muzyce kościelnej* [dalej: IKEPMK] została wstępnie przygotowana przez muzyków kościelnych z całego kraju, zrzeszonych w Stowarzyszeniu Polskich Muzyków Kościelnych, a następnie ostatecznie dopracowana przez Podkomisję Muzyki Kościelnej Konferencji

---

¹ Ks. dr hab. Robert Tyrała, prof. UPJPII, w latach 1984–1990 studiował teologię na Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. W latach 1992–1997 studiował na Akademii Muzycznej w Krakowie, na Wydziale Wychowania Muzycznego. W 2000 roku uzyskał doktorat z liturgiki na Wydziale Teologicznym Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. W 2010 roku habilitował się z nauk humanistycznych na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Od 1997 pracuje na Akademii Muzycznej w Krakowie. Od 2000 pracuje na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie.

² <http://episkopat.pl/instrukcja-konferencji-episkopatu-polski-o-muzyce-koscielnej> [dostęp: 6.03.2018].

³ Zob. *Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II*, A. Filarber, *Prawodawstwo muzyki kościelnej*, Warszawa 2011, s. 60–67.

Episkopatu Polski. Ważne były głosy przesyłane przez biskupów oraz odpowiedzialnych za liturgię i muzykę w poszczególnych diecezjach w Polsce. Zostały one uwzględnione w ostatecznym kształcie instrukcji. Praca nad nową instrukcją trwała przeszło pięć lat. Historia oceni, na ile wszystkie sprawy zostały uwzględnione, jedno wszak jest pewne – żadna instrukcja nie rozwiąże wszystkich bieżących kwestii i problemów, które pojawiają się w codziennym przygotowywaniu liturgii i muzyki do niej. Z całą pewnością obecna instrukcja ma szansę pewne sprawy uporządkować w całości w polskim Kościele. Taką nadzieję wyrażają biskupi, którzy ten dokument przyjęli.

Instrukcja składa się z 12 rozdziałów, wstępu i zakończenia, liczy 66 punktów, a wiele z nich ma liczne podpunkty. Poszczególne rozdziały to: I. Zasady ogólne; II. Muzyczne funkcje w liturgii; III. Muzyka w liturgii Mszy świętej; IV. Muzyka w roku liturgicznym; V. Śpiew *Liturgii godzin*; VI. Muzyka w liturgii sakramentów i sakramentaliów oraz w nabożeństwach; VII. Muzyka w liturgii transmitowanej przez media; VIII. Muzyka instrumentalna; IX. Śpiewniki i materiały pomocnicze; X. Koncerty muzyki religijnej; XI. Edukacja i formacja muzyczna; XII. Komisje Muzyki Kościelnej i inne organizacje pomocnicze. Powyższe zagadnienia omawiane są szczegółowo. Ważny zapis zamieszczony został na końcu: „Biskupi zachęcają Stowarzyszenie Polskich Muzyków Kościelnych, aby przygotowało szczegółowy komentarz do niniejszej *Instrukcji*. Niezmiernie cenne będą wyjaśnienia i zwrócenie uwagi na wszystkie aspekty duszpasterskiej troski Kościoła o muzykę sakralną” (IKEPMK 64). Nie da się bowiem wszystkiego zawrzeć w jednym dokumencie, który ma być zwięzły i konkretny, a właśnie to gremium – Stowarzyszenie Polskich Muzyków Kościelnych, które zapoczątkowało obecnie opracowaną normę w Kościele w Polsce – poproszone zostało o jej uzupełniający komentarz. Ta droga wydaje się dobra i właściwa.

Omawiana instrukcja zostanie poniżej całościowo przedstawiona, celem ukazania jej znaczenia oraz omówienia problemów, które zostały w tym dokumencie nakreślone. Wybór tematu i przedstawienie go właśnie w ten sposób w księdze jubileuszowej ks. prof. dra hab. Antoniego Reginka podyktowane są również tym, że Jubilat był jednym ze współtwórców tej instrukcji – najpierw jako prezes Stowarzyszenia Polskich Muzyków Kościelnych, a następnie jako konsultor Podkomisji ds. Muzyki Kościelnej. Zatem temat ten jest dla niego ważny i znaczący. Niniejszy artykuł niech będzie dla Jubilata swoistego rodzaju homagium i dowodem wdzięczności autora za mądrość, dobro i nieocenioną na przestrzeni lat przyjacielską współpracę, z nadzieją na jej kontynuację.

ZNACZENIE I ODDZIAŁYWANIE MUZYKI

Założenie poczynione we wstępie do instrukcji jest zasadnicze i godne podkreślenia. Cytuje: „Zachodzące przemiany społeczne i kulturowe oraz postępująca

sekularyzacja życia dotykają także liturgii. Przyczyna tego zjawiska tkwi przede wszystkim w fałszywym poczuciu wolności oraz nieznamomości nauki Kościoła. «Wierni mają prawo, aby władza kościelna sprawowała kierownictwo nad świętą liturgią, aby liturgia nie była postrzegana jako prywatna własność kogokolwiek, ani samego celebransa, ani wspólnoty, w której sprawuje się sakramenty»⁴. W tym kontekście istnieje również potrzeba bardziej wnikliwego spojrzenia na problemy związane z muzyką w Kościele w Polsce” (IKEPMK 3). To ważny powód do wydania, po prawie czterdziestu latach, nowego dokumentu traktującego o muzyce w polskim Kościele.

Niezwykle ważne wydaje się – na to zwracają uwagę biskupi – określenie znaczeń szczegółowych pojęć (tj. muzyka religijna, muzyka kościelna, muzyka sakralna i muzyka liturgiczna). „**Muzyka religijna** jest sztuką, która odnosi się w swej inspiracji do tematyki dotyczącej Boga, Jego objawiania się w świecie, bądź też różnych przejawów życia wspólnoty wierzących” (IKEPMK 5a). „**Muzyka kościelna** pochodzi z chrześcijańskiego kręgu kulturowego i jest związana z życiem chrześcijańskich wspólnot wyznaniowych” (IKEPMK 5b). „**Muzyka sakralna** obejmuje wszelkie kompozycje powstałe w ciągu wieków z przeznaczeniem do liturgii w Kościele” (IKEPMK 5c). „**Muzyką liturgiczną** są kompozycje, które zgodnie z przepisami kościelnymi współtworzą święte obrzędy. W wypełnianiu funkcji znaku liturgicznego muzyka posługuje się różnymi formami, gatunkami i rodzajami, zarówno wokalnymi, wokально-instrumentalnymi, jak i instrumentalnymi” (IKEPMK 5d).

Istotne są również stwierdzenia dotyczące znaczenia i roli muzyki w liturgii: „Liturgia z natury swej jest nie tylko otwarta na muzykę, lecz wręcz się jej domaga. Muzyka w liturgii nie jest jej «oprawą», ale integralnie wiąże się z celebracją świętych obrzędów. «Może być szczególnym sposobem uczestnictwa w świętych obrzędach, w tajemnicy wiary»⁵. Celem muzyki liturgicznej jest chwała Boża i uświęcenie wiernych oraz budowanie wspólnoty wierzących” (IKEPMK 6). Wyraźnie też podkreślana jest zasada, że w liturgii nie mogą być używane dzieła na chór i instrumenty ze śpiewanymi przez wiernych utworami o charakterze świeckim (IKEPMK 7).

W instrukcji ujęto również kwestię sposobu oddziaływania muzyki na jej słuchaczy, przy szczególnym zwróceniu uwagi na ten problem w transmisjach telewizyjnych, radiowych i internetowych. Temu tematowi poświęcony jest cały rozdział VII, który właściwie jest przypomnieniem wcześniej istniejącego *Dyrektorium Konferencji Episkopatu Polski w sprawie celebracji Mszy świętej transmitowanej przez telewizję*, a zatwierdzonego przez Konferencję Episkopatu Polski

⁴ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Redemptionis sacramentum* (25.03.2004), 7 i 9.

⁵ Zob. Przemówienie papieża seniora Benedykta XVI po nadaniu doktoratu *honoris causa*, Castel Gandolfo (5.07.2015), „Anamnesis” 21 (2015), nr 4 (83), s. 8.

w marcu 2016 roku⁶. Odnajdujemy tam stwierdzenie: „Liturgia transmitowana przez media powinna mieć charakter pewnego wzorca, dlatego należy zadbać o jej poprawne przygotowanie pod kierunkiem osoby kompetentnej, wyznaczonej do tego zadania przez biskupa. Trzeba dokładnie przygotowywać każdą transmisję z troską o zachowanie obowiązujących norm liturgicznych” (IKEPMK 33). Dlatego też śpiewy wykonywane podczas transmisji muszą mieć aprobatę władzy kościelnej i mają być dobrze przygotowane. Transmisja liturgii nie może być okazją do medialnej promocji osób lub zespołów muzycznych. Przy wyborze wykonawców muzyki trzeba uwzględnić ich umiejętności, które są niezbędne do zachowania uroczystego charakteru i piękna liturgii transmitowanej przez media (por. IKEPMK 33 a-b).

ZADANIA I FUNKCJE MUZYCZNE

Bardzo ważne jest podkreślenie funkcji muzycznych w liturgii, które każdy jej uczestnik na różny sposób pełni. Dotyczy to m.in. celebrysa, organisty, chóru wraz z dyrygentem, psalterzysty, ale też zgromadzonych wiernych (por. IKEPMK 10–12)⁷. To, co wydaje się niezwykle ważne i kluczowe w takim ujęciu przedmiotu, to sformułowanie: „W czynnościach liturgicznych każdy w zależności od święceń i funkcji pełni sobie właściwe zadanie: przewodniczący liturgii biskup lub prezbiter, diakon, lektor, psalterzysta, kantor, schola, chór, dyrygent, organista. Biskup diecezjalny jest pierwszym szafarzem Bożych misterii w powierzonym mu Kościele, dlatego czuwa nad stosowaniem odpowiedniej muzyki liturgicznej. W parafii proboszcz, a w innych wspólnotach ten, kto w imieniu biskupa spełnia urząd pasterski, odpowiada za kształt liturgii i jej przygotowanie. Nieodzowna jest harmonijna współpraca wszystkich pełniących różne funkcje” (IKEPMK 10). Tak więc do przewodniczącego liturgii odnosi się zalecenie, „[...] aby uwzględnił stopnie uroczystej liturgii i śpiewał wszystkie części przeznaczone dla niego” (IKEPMK 10a). Z kolei diakon wypełnia swoje funkcje wynikające ze święceń (por. IKEPMK 10b). Lektor, psalterzysta i kantor, śpiewając, również uczestniczą w proklamacji słowa Bożego (por. IKEPMK 10c-e). Schola, chór i prowadzący je dyrygent pełnią swoją wyjątkową rolę w zgromadzeniu liturgicznym (por. IKEPMK 10f-h). Bardzo ważną rolę podczas liturgii pełnią zgromadzeni wierni. „Nie ma nic bardziej podniosłego w świętych czynnościach niż zgromadzenie liturgiczne, które wyraża swą wiarę przez wspólny śpiew. Dlatego należy bardzo starannie dobierać i łączyć te formy i elementy przez Kościół zaproponowane, które [...] bardziej sprzyjają czynnemu i pełnemu uczestnictwu wiernych. Pełny

⁶ Zob. *Dyrektorium Konferencji Episkopatu Polski w sprawie celebrycji Mszy świętej transmitowanej przez telewizję*, 2016.

⁷ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Instrukcja Musicam Sacram*, 27–31, 64; *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, nr 309.

udział nie ogranicza się do wspólnego śpiewania – słuchanie jest również formą uczestnictwa. W odpowiednim czasie należy zachować także pełne czci milczenie” (IKEPMK 10j).

Wyjątkowe miejsce w realizacji zadań związanych z liturgią zajmuje organista, który „akompaniuje do śpiewu całego zgromadzenia liturgicznego oraz wykonuje utwory organowe zgodnie z przepisami. Nie akompaniuje do śpiewów solowych przewodniczącego liturgii lub kogoś z asysty. Jeżeli nie ma ani kantora, ani dyrygenta, organista, akompaniując, intonuje i prowadzi śpiew całego zgromadzenia” (IKEPMK 10i). On właśnie „ma obowiązek należycie przygotować muzykę do każdej liturgii. Jego zadaniem jest również kształcenie kantorów i psalterzystów. Jeśli nie czyni tego kantor, organista uczy wiernych (zwłaszcza dzieci i młodzież) śpiewów liturgicznych. Może także prowadzić zespoły śpiewacze” (IKEPMK 12). Pełnienie przez niego tej funkcji wymaga formacji zarówno duchowej, jak i muzycznej. Powinien, pracując w parafii, nieustannie się doksztalać, biorąc udział w tematycznych kursach oraz w dniach formacyjnych. Organiści zajmujący stanowiska w diecezji, muszą posiadać odpowiednie kwalifikacje, które określa prawo w poszczególnych diecezjach (por. IKEPMK 12a-b).

MUZYKA – URZECZYWISTNIENIEM CELEBROWANEGO MISTERIUM

Równie ważne są zagadnienia bardzo szczegółowo omawiane w instrukcji, a odnoszące się do celebrowanej Eucharystii. Jedno z nich dotyczy tego, co i w jakim momencie liturgii należy śpiewać czy grać na instrumentach (por. IKEPMK 13-21)⁸. Zasadnicze jest stwierdzenie, że „wszystkie śpiewy mszalne powinny być zgodne z czynnością świętą, z treścią dnia lub okresu liturgicznego i zatwierdzone przez kompetentną władzę diecezjalną. Pomocą w ich wyborze są teksty liturgiczne (antyfony, modlitwy, czytania). Należy korzystać z bogatego skarbca polskich pieśni kościelnych i troszczyć się o jego powiększanie. Części stałych Mszy świętej, a także psalmu responsoryjnego nie wolno zastępować innymi śpiewami” (IKEPMK 14). Bardzo potrzebne jest również sformułowanie, że „przed rozpoczęciem celebracji zaleca się wykonywanie muzyki sakralnej. Podczas gromadzenia się wiernych ma ona pomóc w tworzeniu atmosfery modlitewnego skupienia” (IKEPMK 17) i stanowić dopełnienie możliwości przygotowania do celebracji przez gromadzących się wiernych. Precyzyjne omówienie poszczególnych części liturgii, kiedy muzyka powinna być wykonywana, jest dowodem na wielką troskę o jakość i dbałość celebracji liturgicznych (por. IKEPMK 18-21).

Instrukcja jest także wyraźnym głosem w kwestii, kiedy i jaką muzykę można wykonywać podczas sprawowania innych sakramentów, sakramentaliów

⁸ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Musicam Sacram*, 29c, 34, 51, 65; *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, 37, 47, 53, 61, 62, 88, 90c, 216. *Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II*, 1979, 8, 10.

i nabożeństw (por. IKEPMK 30-32)⁹. Godne podkreślenia jest twierdzenie, iż „ustanowione przez Chrystusa sakramenty obejmują wszystkie etapy i wszystkie ważne momenty życia chrześcijanina. Właściwy dobór repertuaru śpiewów oraz odpowiednie miejsce ich wykonywania pomagają w rozumieniu znaków sakramentalnych” (IKEPMK 30). Na przykład „śpiewy podczas liturgii sakramentu chrztu powinny nawiązywać do prawd wiary chrześcijańskiej i tajemnicy Najświętszej Trójcy” (IKEPMK 30a). W przygotowaniu do sakramentu bierzmowania „spotkania przygotowujące kandydatów [...] powinny być połączone z nauką śpiewów liturgicznych” (IKEPMK 30b). Z punktu widzenia duszpasterskiego niezwykle istotne jest przygotowanie i przeżywanie Pierwszej Komunii Świętej, zarówno przez dzieci, jak i przez rodziców, a także przez całą wspólnotę parafialną. Biskupi przestrzegają jednak, by w tym wydarzeniu dobór repertuaru śpiewów uwzględniał możliwości percepcyjne i wykonawcze dzieci, „ale nie może to usprawiedliwiać wprowadzania do liturgii piosenek religijnych” (IKEPMK 30c). Wyklucza się też śpiew na tzw. podkładach muzycznych, wcześniej nagranych i odtwarzanych z nośników elektronicznych. Bardzo wyraźnie zwraca się również uwagę na możliwość wykorzystania muzyki przy sprawowaniu sakramentów leczących – przy publicznej ich celebracji mogą być śpiewane określone psalmy i pieśni i może też zabrzmieć muzyka instrumentalna (por. IKEPMK 30d-e). Zwrócono też uwagę na sakramenty drogi życiowej. Bowiem o ile w muzyce wykonywanej podczas udzielania sakramentu święceń nie ma większych problemów z czytelnością celebracji i śpiewów z nią związaną, o tyle w sprawowaniu sakramentu małżeństwa – co jest powszechnie wiadome – zdarzają się częste nadużycia. Wydaje się, że właśnie z tego powodu głos biskupów jest w tym temacie jednoznaczny: „W czasie celebracji liturgii sakramentu małżeństwa należy pilnie wystrzegać się, by pod pozorem podnoszenia okazałości nie wprowadzać do obrzędów czegoś niezgodnego z kultem. Trzeba zachować odpowiednią równowagę pomiędzy śpiewem ludu a muzyką instrumentalną, śpiewem solowym lub chóralnym, tak aby wierni nie byli wyłączeni z czynnego uczestnictwa w śpiewie. Dobór repertuaru wokalnego i instrumentalnego musi odpowiadać charakterowi świętych czynności. Nie wolno odtwarzać muzyki za pomocą urządzeń elektronicznych” (IKEPMK 30g).

Niezwykle istotne wydają się zagadnienia dotyczące muzyki stosowanej w roku liturgicznym (por. IKEPMK 22-24)¹⁰. Niejednokrotnie bowiem praktyka Kościoła (tradycja) miesza się z czytelnością przepisów liturgicznych. Na przykład niedziela, czyli dzień Pański, który powinien być świętowany szczególnie uroczyscie:

⁹ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Musicam Sacram*, 43; Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II, 1979, nr 20; Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 2009, nr 1210; *Obrzędy bierzmowania dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 2004, s. 23; *Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1981, s. 42; *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne*, 1, w: *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1978, s. 9.

¹⁰ Zob. Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium* [dalej: KL] 102; Jan Paweł II, List apostołski *Dies Domini* o świętowaniu niedzieli (1998), 50.

„Wyjątkowość zgromadzenia eucharystycznego w tym dniu zostaje podkreślona przez liturgię śpiewaną. Starannie przygotowane śpiewy, które sprzyjają dziele niu się jedną wiarą i miłością, mają być owocem współpracy wszystkich osób odpowiedzialnych za muzyczne ukształtowanie świętych obrzędów. Stają się one wówczas wyrazem radości serca. Także odpowiednio dobrana muzyka instrumentalna powinna podkreślać uroczysty charakter niedzielnej liturgii” (IKEPMK 22).

Wszystkie wydarzenia roku liturgicznego koncentrują się wokół tajemnicy Misterium Paschalnego: „W roku liturgicznym, obchodząc misteria odkupienia, Kościół otwiera bogactwo zbawczych czynów i zasług Chrystusa, aby wierni zetknęli się z Nim i dostąpili łaski zbawienia. Treść i charakter poszczególnych obchodów lub okresów liturgicznych powinny stanowić podstawę do wyboru właściwych śpiewów. Melodie refrenów psalmu responsoryjnego, tonów psalmowych i śpiewu przed Ewangelią należy różnicować, by nie miały charakteru uniwersalnego na cały rok. Zaleca się korzystać z bogactwa melodii, uwzględniając okresy liturgiczne oraz uroczystości. Niewskazane jest stosowanie kontrafaktur” (IKEPMK 23). Określenie miejsca i możliwości muzyki kościelnej w poszczególnych okresach roku liturgicznego jest bardzo ważne. W Adwencie niezwykle istotna jest informacja o doborze śpiewów odpowiednich do każdej jego części. W okresie Bożego Narodzenia ważny jest śpiew kolęd do niedzieli Chrztu Pańskiego, ale także pozostawienie miejsca dla polskiej tradycji. W czasie Wielkiego Postu – w zależności od treści liturgicznych – szczególna jest rola muzyki w Triduum Paschalnym, a później także śpiewów związanych z okresem wielkanocnym i zwykłym (por. IKEPMK 23a-g).

Jak powszechnie wiadomo, liturgia nie wyczerpuje całości dzieła Kościoła i jego wewnętrznego życia. Swoistym dopełnieniem są sprawowane w świątyniach w Polsce niezwykle popularne nabożeństwa. Dobrze się stało, że w nowej instrukcji Episkopatu Polski ten dział duszpasterskiego życia Kościoła został zauważony i „dowartościowany” (por. IKEPMK 32a-e)¹¹. Pada w niej stwierdzenie, że „z praktykami pobożności ludowej nierozdzielnie łączą się śpiewy, często o wyraźnie ludowym charakterze jako naturalny wyraz duszy narodu, a także muzyka instrumentalna sprzyjająca kontemplacji. Śpiewy tradycyjne należy pielęgnować i ożywiać oraz uczyć ich wiernych, zwłaszcza młodzież i dzieci. Troska o zachowanie dziedzictwa śpiewów z dawnej tradycji powinna być zgodna z duchem Biblii i Kościoła. Dopuszczalne są odpowiednie piosenki religijne” (IKEPMK 32c). A następnie zdanie: „W trakcie nabożeństw można wykonywać stosowną muzykę instrumentalną towarzyszącą wiernym w kontemplacji” (IKEPMK 32d).

¹¹ Zob. KL 13; Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* (17.12.2001), 17.

JEDNOGŁOSOWY ŚPIEW W LITURGII

„Nie ma nic bardziej podniosłego w świętych czynnościach niż zgromadzenie liturgiczne, które wyraża swą wiarę przez wspólny śpiew. Dlatego należy bardzo starannie dobrać i łączyć te formy i elementy przez Kościół zaproponowane, które [...] bardziej sprzyjają czynnemu i pełnemu uczestnictwu wiernych. Pełny udział nie ogranicza się do wspólnego śpiewania – słuchanie jest również formą uczestnictwa. W odpowiednim czasie należy zachować także pełne czci milczenie” (IKEPMK 10j). Do właściwego i pięknego śpiewu wiernych przyczynić się mogą wydawane śpiewniki. Dlatego biskupi wyraźnie podkreślają, że „w kształtowaniu i przeżywaniu liturgii szczególne znaczenie ma udział wiernych. Śpiewy wykonywane podczas liturgii muszą być zatwierdzone przez władzę kościelną. Wynika stąd obowiązek weryfikacji tekstów i melodii. Pomocą w tym zakresie służą diecezjalne Komisje Muzyki Kościelnej” (IKEPMK 41). Do użytku w liturgii dopuszczane są śpiewniki mające *imprimatur*. Zwłaszcza zaleca się śpiewnik ks. Jana Siedleckiego, który został przez episkopat uznany za liturgiczny (por. IKEPMK 40c). Istotne jest również powiększanie skarbcza muzyki liturgicznej i dlatego „istnieje potrzeba tworzenia nowych melodii do tekstów antyfon na wejście i na Komunię, a także pieśni będących ich parafrazą. Niech przejęci duchem chrześcijańskim muzycy tworzą kompozycje liturgiczne. Biskupi zachęcają do organizowania konkursów kompozytorskich” (IKEPMK 42).

Najdoskonalszym śpiewem jednogłosowym, na którym opierać się ma cała muzyka stosowana w liturgii, jest niewątpliwie chorał gregoriański¹². Nie bez przyczyny na początku dokumentu biskupi zauważają, że podczas sprawowanej liturgii należy „w większym stopniu uwzględnić chorał gregoriański jako własny śpiew liturgii rzymskiej” (IKEPMK 8). Zwraca się uwagę, że podczas liturgii Eucharystii „zamiast psalmu można wyśpiewać *Graduał*” (IKEPMK 19b). We wskazaniach szczegółowych podkreśla się, że „chorał gregoriański jako śpiew własny Kościoła rzymskokatolickiego powinien mieć szczególne miejsce w uroczyscie sprawowanych liturgiach w Kościele w Polsce. Godne pochwały jest każde działanie służące rozpowszechnianiu tej muzycznej tradycji, w tym organizowanie kursów i studiów” (IKEPMK 63c).

Instrukcja wraca także do tematyki śpiewu liturgii godzin¹³, jako modlitwy Kościoła, zasadniczo śpiewanej jednogłosowo. Choć oczywiście nie wyklucza się możliwości zastosowania śpiewu wielogłosowego, ale w uzasadnionych okolicznościach. Tematyce tej poświęcony jest cały rozdział V instrukcji. „Zaleca się celebrowanie ze śpiewem przynajmniej Jutrzn i Nieszporów we wspólnotach Kościoła, w parafiach, zgromadzeniach zakonnych i seminariach duchownych, zwłaszcza w niedziele i święta” (IKEPMK 25). Następnie szczegółowo zostają omówione wszystkie części śpiewanej liturgii. Najważniejsze wydaje się jednak zwrócenie

¹² Zob. KL 116.

¹³ Zob. *Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin*, 2, 12, 21, 103, 281, 282, 283; Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Musicam Sacram*, 51.

uwagi na konieczność śpiewania liturgii godzin podczas Triduum Paschalnego oraz podczas nabożeństwa, które kiedyś było bardzo popularne w polskich parafiach – mowa o niedzielnych nieszporach. Biskupi stwierdzają: „Należy przywrócić zwyczaj śpiewania Nieszporów w niedziele i uroczystości z zastosowaniem tonów gregoriańskich. Można wykorzystać tradycyjne polskie przekłady tekstów psalmów z melodiami bądź współczesne opracowania Nieszporów niedzielnych” (IKEPMK 27).

MUZYKA WIELOGŁOSOWA

Nowa instrukcja Episkopatu Polski zwraca szczególną uwagę na miejsce i znaczenie chóru w liturgii: „Należy szczególną troską otoczyć istniejące w parafii zespoły śpiewacze, a tam gdzie ich nie ma, powoływać nowe. Ich udział w liturgii daje możliwość wzbogacenia i urozmaicenia repertuaru oraz zapewnia w kościołach żywotność utworów ze skarbca muzyki liturgicznej. Zawsze należy pamiętać o zachowaniu odpowiedniej proporcji pomiędzy śpiewami scholi, chóru i ludu” (IKEPMK 11)¹⁴. Zespół śpiewaków – a więc chór czy schola – ma zająć takie miejsce w świątyni i podczas celebracji, aby innych wiernych nie wyłączyć ze sprawowanych misterii (por. IKEPMK 11a). Bardzo wyraźnie zwraca się także uwagę na fakt, aby każdy taki zespół miał swojego opiekuna duchowego, co ma stanowić pomoc w kształtowaniu duchowości śpiewaków (por. IKEPMK 11b).

Wiele jest możliwości śpiewania muzyki chóralnej podczas liturgii, np. chór może wykonać śpiew *Panie, zmiłuj się nad nami*, *Chwała na wysokości Bogu*, refren psalmu (który można wykonać wielogłosowo), *Credo*, śpiew podczas procesji z darami ofiarnymi oraz przyjmowania komunii świętej, śpiew uwielbienia i śpiew po rozesłaniu (por. IKEPMK 20a-k).

Zwraca się również uwagę, że „w obrzędach Triduum Paschalnego powinny czynnie uczestniczyć zespoły śpiewacze” (IKEPMK 23e). To samo dotyczy uroczystej procesji Bożego Ciała (por. IKEPMK 24). Można powiedzieć, że także podczas odprawiania liturgii godzin swoje miejsce odnajdzie muzyka wielogłosowa. „Z szacunkiem trzeba odnieść się do wielowiekowej muzycznej tradycji Kościoła, w której powstało wiele kompozycji z wielogłosowym i wokalnoinstrumentalnym opracowaniem całej *Liturgii godzin* lub wybranych części. Zachęca się współczesnych twórców do tego rodzaju kompozycji” (IKEPMK 29).

Muzyka wielogłosowa znajdzie także swoje miejsce podczas sprawowania sakramentów (por. IKEPMK 30b, f, g).

Ważne jest również oddziaływanie muzyki chóralnej na wiernych podczas koncertów (por. IKEPMK 50) oraz za pośrednictwem mediów (por. IKEPMK 33a-b).

¹⁴ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Musicam Sacram* 23c; *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, 312.

Zaleca się tworzenie w parafiach bibliotek zawierających opracowania muzyki wielogłosowej (por. IKEPMK 43).

Biskupi z uznaniem odnoszą się do działalności stowarzyszeń, które podejmują szereg inicjatyw i projektów w dziedzinie muzyki chóralnej (por. IKEPMK 62).

INSTRUMENTY W LITURGII

Podczas Eucharystii w wielu miejscach zaleca się wykonywanie muzyki instrumentalnej, a więc także organowej (chodzi oczywiście o grę solową), na przykład w czasie przygotowania darów ofiarnych (IKEPMK 20a)¹⁵, podczas procesji komunijnej i na uwielbienie po jej przyjęciu (IKEPMK 20j-k), a także na zakończenie liturgii Eucharystii, po błogosławieństwie i śpiewie (IKEPMK 21). To samo dotyczy przyjęcia święceń oraz zawierania związku małżeństwa – zawsze musi zostać zachowana zasada równości pomiędzy muzyką instrumentalną a wokalną i nie może być wykonywana muzyka świecka (IKEPMK 30 a-b)¹⁶.

Cały rozdział VIII instrukcji poświęcony jest muzyce instrumentalnej. Pada w nim niezwykle ważne stwierdzenie, że oczywiście śpiew ludzki ma pierwszeństwo przed instrumentami, ale dopuszczony „akompaniament na organach i innych instrumentach ma ułatwiać Ludowi Bożemu udział w świętych obrzędach, przyczyniać się do głębszego zjednoczenia wiernych, podtrzymywać ich śpiew, ale nigdy go nie zagłuszać. Zawsze pełni on funkcję służebną wobec słowa. Przygrywki i tzw. postludia są integralną częścią śpiewów” (IKEPMK 36). Oczywiście jest, że organy piszczałkowe są podstawowym instrumentem i nie można używać tzw. elektronicznych jako stałych, a już całkowicie niedopuszczalne są tzw. „sztuczne prospekty” (por. IKEPMK 37a).

Niezwykle ważne jest założenie, że muzyka ma być podczas liturgii wykonywana „na żywo” i „niedopuszczalne jest stosowanie tzw. automatycznych organistów” (IKEPMK 40). Istotne sformułowanie pada nieco dalej, a dotyczy tematu, kiedy można, a kiedy nie można grać solowo na instrumencie: „Muzyka instrumentalna (kompozycje instrumentalne i improwizacje organowe) stosowana zgodnie ze wskazaniami Kościoła, wzbogaca liturgię. We Mszy świętej wykonanie muzyki instrumentalnej możliwe jest: przed rozpoczęciem śpiewu na wejście, na przygotowanie darów, podczas przystępowania do Komunii świętej (po antyfonie lub śpiewie zastępującym ją), w ramach uwielbienia po Komunii świętej i po zakończeniu liturgii” (IKEPMK 37). A następnie w nawiązaniu do *Ogólnego wprowadzenia do Mszału rzymskiego* (nr 313), który stanowi najnowszą normę, przypomina się, że „[...] w okresie Adwentu należy używać organów i innych instrumentów muzycznych z umiarem odpowiadającym charakterowi tego czasu, bez uprzedzania

¹⁵ Zob. KL 120.

¹⁶ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Musicam Sacram*, 62–63.

pełnej radości płynącej z obchodu uroczystości Narodzenia Pańskiego. W okresie Wielkiego Postu gra na organach i innych instrumentach jest dozwolona tylko w celu podtrzymania śpiewu. Wyjątek od tej zasady stanowią: Niedziela Laetare (4. Niedziela Wielkiego Postu), uroczystości i święta” (IKEPMK 38)¹⁷.

Interesujące są w instrukcji sformułowania dotyczące możliwości zastosowania w liturgii innych instrumentów, oczywiście poza organami piszczałkowymi. Zasada, kiedy mogą rozbrzmiewać, jest taka sama jak w przypadku organów, ale wyraźnie stwierdza się, że „nie każdy instrument odpowiada godności świątyni i jest w jednakowym stopniu zdalny do wzmacniania ducha modlitwy. Nie wolno używać w liturgii instrumentów przeznaczonych do wykonywania muzyki świeckiej (np. gitara elektryczna, perkusja, fortepian, syntezator). Zawsze decydujące znaczenie ma sposób wykorzystania instrumentu oraz wysoka jakość artystyczna wykonania z troską o szlachetne piękno muzyki sakralnej” (IKEPMK 37a). Kiedy wykorzystujemy wspomniane wyżej instrumenty poza liturgią, ważne jest, by pamiętać, że kościoły są przestrzenią o charakterze sakralnym oraz że „w doborze instrumentów należy wystrzegać się uzasadnianego często racjami duszpasterskimi ulegania popularnym trendom, niewłaściwym w miejscu świętym” (IKEPMK 37b). Biskupi wyrażają zgodę, by „podczas uroczystych obchodów liturgicznych we wnętrzu kościoła dopuszczalny był udział orkiestry. W czasie celebracji poza kościołem oraz podczas procesji ważną rolę może spełnić zwłaszcza orkiestra dęta” (IKEPMK 39).

WYCHOWANIE PRZEZ MUZYKĘ

Troska o poziom muzyki we wspólnotach i świątyniach powierzona jest biskupom i innym przełożonym. „Edukacją i formacją muzyczną powinni być objęci: alumni seminariów duchownych diecezjalnych i zakonnych, kandydaci do pełnienia funkcji organisty, kantora, psalterzysty, dyrygenta chóru i scholi, duchowieństwo diecezjalne i zakonne oraz pozostali wierni” (IKEPMK 51)¹⁸. Ta formacja powinna się odbywać poprzez kształcenie i doksztalcenie. W seminarium duchownym ma być zachowywane *Ratio studiorum*, które przewiduje dobry program wykształcenia przyszłych duchownych. Bardzo ważna jest edukacja muzyków kościelnych. „Organisci, dyrygenci, kantorzy, psalterzyści, członkowie zespołów śpiewaczych spełniają funkcje liturgiczne, a zarazem są w parafiach animatorami życia muzycznego. Od nich w dużej mierze zależy poziom kultury muzycznej wiernych” (IKEPMK 54)¹⁹. Dlatego też powinno się kształcić muzyków kościelnych na wiele sposobów i na różnych poziomach, zarówno kościelnych, jak i świeckich. Takich szkół w Pol-

¹⁷ Zob. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, 313.

¹⁸ Zob. *Zasady formacji kapłańskiej w Polsce*, w: *Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia*, Częstochowa 1999, s. 197–199.

¹⁹ Zob. KL 115.

sce istnieje bardzo wiele i są potrzebne oraz pożądane. Zalecane jest dokształcanie wiernych, szczególnie kantorów i psalterzystów, chórzystów i dyrygentów oraz katechetów. Niezwykle ważne jest stwierdzenie dotyczące ogólnego spojrzenia na miejsce i zadanie muzyki kościelnej, bowiem „od harmonijnej współpracy organistów, dyrygentów, zespołów muzycznych, kantorów, psalterzystów, duszpasterzy i katechetów zależy dobra formacja muzyczna wiernych w parafii. Trzeba systematycznie nauczać tradycyjnych i nowych śpiewów liturgicznych, w tym także prostych form chorału gregoriańskiego” (IKEPMK 58).

Istotne jest promowanie właściwej muzyki kościelnej przez komisje i organizacje temu służące. Komisje muzyki kościelnej stanowią organ doradczy biskupa diecezjalnego, „pomagają zachowywać prawidłowe relacje między duchownymi i muzykami kościelnymi, troszczą się o odpowiednie regulacje prawne, gwarantujące możliwość należytego wykonywania zadań przez muzyków kościelnych” (IKEPMK 60)²⁰. Na terenie Polski działają również z wielkim powodzeniem takie organizacje jak: Stowarzyszenie Polskich Muzyków Kościelnych, Federacja *Caecilianum* czy Polska Federacja *Pueri Cantores*. Kierują się one swoimi statutami, a opiekę nad nimi oraz nad całokształtem muzyki kościelnej w Polsce sprawuje przewodniczący Podkomisji ds. Muzyki Kościelnej przy Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Konferencji Episkopatu Polski (por. IKEPMK 62).

Cały X rozdział instrukcji poświęcony jest sprawie koncertów w kościołach. Jest on w istocie odwołaniem się do wydanej w 1987 r. przez Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Instrukcji *Koncerty w kościołach*²¹. Zwraca się uwagę, że „za organizacją koncertów w kościołach przemawia też wiele innych względów, jak: akustyka, estetyka wnętrza, miejsce wykonywania. Stwarza to organistom oraz zespołom działającym przy kościołach możliwość dzielenia się owocami swej pracy i prezentowania różnorodnych form muzyki religijnej” (IKEPMK 44). Muszą być jednak spełnione określone warunki: uszanowanie tego, że kościoły przede wszystkim przeznaczone są do kultu religijnego; że nie powinna być tu wykonywana muzyka świecka; że należy dbać o poprawność teologiczną śpiewanych tekstów oraz o to, by kościół nie był miejscem promowania muzyki świeckiej (por. IKEPMK 44 a-d). Najważniejszy jest cel, w jakim koncerty są organizowane: „Celem koncertów muzyki religijnej jest skierowanie serc słuchaczy ku Bogu, a nie promowanie wykonawców czy kompozytorów. Strój i zachowanie, zarówno wykonawców, jak i słuchaczy, muszą odpowiadać sakralnemu charakterowi kościoła” (IKEPMK 47).

²⁰ Zob. KL 46; Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Musicam Sacram*, 68.

²¹ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja *Koncerty w kościołach* (5.11.1987).

PRZESŁANIE KOŃCOWE

Instrukcja w swoim podsumowaniu zawiera wytyczne przeznaczone do realizacji. Reasumując, we wszystkich najważniejszych kościołach każdej diecezji mają być sprawne i wartościowe pod względem brzmieniowym organy piszczałkowe; powinien zostać zatrudniony organista z odpowiednim wykształceniem, a chór kościelny powinien być prowadzony przez wykształconego dyrygenta. Zaleca się celebrowanie Eucharystii w języku łacińskim z udziałem scholi gregoriańskiej. Chorał gregoriański powinien mieć szczególne miejsce w uroczystości sprawowanych liturgiach w Kościele w Polsce. Do parafialnej praktyki należy przywrócić celebrowanie liturgii godzin. W parafii powinna działać również schola liturgiczna. W przyszłości w wydaniu nowego *Mszалу rzymskiego* w języku polskim powinny znaleźć się opracowane melodie do całych modlitw eucharystycznych oraz prefacje w tonie prostym, co z pewnością służyć będzie pięknu celebrowanej liturgii (por. IKEPMK 63a-d).

Niezwykłe istotne jest zamieszczone na końcu instrukcji słowo biskupów polskich: „Biskupi wyrażają wdzięczność wszystkim zatroskanym o wysoki poziom muzyki kościelnej. Zobowiązują do zapoznania się z treścią Instrukcji oraz starannego jej przestrzegania wszystkich odpowiedzialnych za muzykę kościelną w Polsce, w tym szczególnie duszpasterzy, organistów, katechetów, dyrygentów zespołów śpiewaczych i instrumentalnych, członków chórów kościelnych, kompozytorów. Równocześnie zachęcają do twórczej współpracy wszystkich, dla których piękno liturgii jest nadrzędną ideą artystycznej działalności” (IKEPMK 65).

Obecna instrukcja zawiera wiele ważnych i aktualnych ustaleń, które mają na celu dbałość o muzykę kościelną w Polsce. Czas i historia oceniają, czy to dobry i konstruktywny dokument. To od nas zależy – tych, którzy odpowiadają za codzienność liturgiczną w naszym kraju – czy ów akt nie pozostanie tylko w sferze teorii i martwych zapisów kościelnego prawa.

NEW INSTRUCTION OF THE POLISH EPISCOPAL CONFERENCE ON CHURCH MUSIC (2017)

Summary

During its meeting on 14 October 2017 in Lublin the Polish Episcopal Conference issued a new instruction on church music which has been being introduced in the Polish dioceses since that day. It is worthwhile to mention that the former and the first *Instruction of the Polish Episcopate on Liturgical Music after the 2nd Vatican Council* was issued in 1979, be the result of the conciliar revival of liturgy and music incorporated in it. This first instruction was approved in the context of post-conciliar reform, and from the time perspective it proved its expediency although in certain points it was certainly not uniformly and fully

observed whereas in others somewhat outdated. The new *Instruction of the Polish Episcopal Conference on Church Music* was preconditioned by the church musicians from all over Poland who are the members of the Association of Church Musicians, and was later perfected by the Sub-Commission of Church Music of the Polish Episcopal Conference. To produce the Instruction in its final form the voices of the bishops responsible for the liturgy and music in the Polish dioceses were carefully considered. Preparation of the new Instruction lasted over 5 years and it is history which will judge whether all the matters were properly dealt with. We can say with absolute certainty that no instruction is able to resolve all the problems which occur in the daily preparation of liturgy and liturgical music. However, the instruction has surely every chance to re-settle certain matters of the entire Polish Church which is what probably the bishops were counting on while approving this document. The new Instruction consists of 12 chapters, introduction and summary. It encompasses 66 points with numerous sub-points. The successive chapters are: I. General Rules; II. Musical Functions in Liturgy; III. Music in the Liturgy of the Holy Mass; IV. Music in Liturgical Year; V. Singing the Liturgy of the Hours; VI. Music in the Liturgy of the Holy Sacraments and Sacramentals and during Services; VII. Music in Liturgy Broadcast by Media; VIII. Instrumental Music; IX. Songbooks and Supporting Materials; X. Concerts of Religious Music; XI. Musical Education and Formation; XII. Commissions of Sacred Music and Other Supporting Organizations. All of these issues are thoroughly discussed in the Instruction with a very important note at the end, in which we can read: “[...] the bishops encourage the Polish Association of Church Musicians to prepare a detailed commentary to this Instruction, amongst those the most desirable ones seem to all explanations and focus on all the aspects of the pastoral care of the Church for sacred music” (*Instruction of the Polish Episcopal Conference on Church Music*, no. 64). The above mentioned note seems particularly important due to the fact that it is impossible to include everything in one document so as to make it substantive and concise. Therefore the Polish Association of Church Musicians, which initiated this new norm in the Polish Church, is about to add the required commentary. It seems a good and proper way of procedure. This article presents the New Instruction in its entirety so as to demonstrate its tremendous role. It also discusses the problems included in the said document. The choice of the subject and its rendition in the jubilee book of Rev. Professor Antoni Reginek PhD Habilitatus stem from the fact that the jubilee celebrator is one of the creators of the Instruction – first as the Chairman of the Polish Association of Church Musicians, then as a Consultant of the Sub-Commission for Church Music – thus it seems perfectly logical that the topic is meaningful and important to him. The author’s wish is to make this article a peculiar kind of tribute paid to the Reverend Professor himself and the token of immense gratitude for Rev. Reginek’s knowledgeability, benevolence and inestimable, friendly and long-lasting cooperation to be hopefully continued in the future.

Słowa kluczowe: Instrukcja Konferencji Episkopatu Polski o muzyce kościelnej, ks. Antoni Reginek, muzyka liturgiczna, muzyka kościelna, muzyka religijna, muzyka sakralna, organy, instrumenty liturgiczne, chorał gregoriański, pieśń wiernych, muzyka polifoniczna, komisje muzyczne, stowarzyszenia muzyki kościelnej, szkoły muzyki kościelnej

Keywords: the Instruction of the Polish Episcopal Conference on Church Music, rev. Antoni Reginek, liturgical music, church music, religious music, sacred music, pipe organ, liturgical instruments, Gregorian chant, singing of the faithful, polyphonic music, music commissions, association of church musicians, school of church music

BIBLIOGRAFIA

- Dyrektorium Konferencji Episkopatu Polski w sprawie celebracji Mszy świętej transmitowanej przez telewizję*, 2016.
- Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, Rzym 17 grudnia 2001.
- Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce kościelnej*, Lublin, 14 października 2017.
- Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II*, w: A. Filaber, *Prawodawstwo Muzyki Kościelnej*, Warszawa 2011, s. 60–67.
- O Koncertach w kościołach*, Rzym 5 listopada 1987, w: A. Filaber, *Prawodawstwo Muzyki Kościelnej*, Warszawa 2011, s. 77–82.
- Instrukcja Musicam Sacram*, Rzym 1967, w: A. Filaber, *Prawodawstwo Muzyki Kościelnej*, Warszawa 2011, s. 60–67.
- Jan Paweł II, List apostolski *Dies Domini* o świętowaniu niedzieli (1998).
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2009.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja Redemptionis sacramentum* (2004).
- Konstytucja o Liturgii*, Rzym 1963, w: A. Filaber, *Prawodawstwo Muzyki Kościelnej*, Warszawa 2011, s. 37–41.
- Obrzędy bierzmowania dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 2004.
- Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1978.
- Obrzędy pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1981.
- Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin*, Poznań 1982.
- Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, Poznań 2004.
- Przemówienie papieża seniora Benedykta XVI po nadaniu doktoratu honoris causa*, Castel Gandolfo (5.07.2015), „Anamnesis” 21 (2015), nr 4 (83), s. 8.
- Zasady formacji kapłańskiej w Polsce*, Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia, Częstochowa 1999.